Lesson 64.
समास-विचार:
Samas Vichar.

A long long time ago, everything that needed to be passed from generation to generation was done in the form of verse. Verse was the only means of ensuring that knowledge was protected. It may have been years since we've left school, but who has forgotten 'Jack and Jill'? Prose, on the other hand, has been relegated to the back alleys of our mind.

In the midst of all this poetic creativity, a natural problem reared its head. Sanskrit is the only language in the classical world which makes use of प्रत्ययs. The use of प्रत्यय s helps every single word to have an identity and a meaning of its very own. But fitting the word + प्रत्यय into a metre in verse form was a difficult task indeed. "What to do?" asked a poet. "No problem! Let's create a shortcut," said another. And समास came into being. समास, स म स was the original SMS... Short Message Service. Be proud guys, we created it!!!!!!

I kid you not. There does exist such a verb: अहं समस्यामि does indeed mean 'I am creating a synopsis.... or in our layman terms... a shortcut.'
समास allows a person to string two words together to form one single word. And "ishortcut ishtyle" the first word is written without an appropriate प्रत्यय. For example instead of saying राज्ञ: पुत्र: I'd say राजपुत्र: and still make complete sense.
Why does Devdas have to romance his love with a long drawn out, "You have such a beautiful face just like the moon!" All he'd do is say "अयि चन्द्रमुखि" Devdas too, by the way, is a समास word. देवस्य दास: , देवदास: । The difference between a सन्धि: and a समास: would be that in the former, two letters combine to form a single whole letter or a conjoined letter(either in the middle of a word or between two words to form a single word) and in the

© Shri Chitrapur Math

latter, two words are placed side by side (without the need for a सन्धिः to take place) to form a single word.

In a समासः , the समस्तपद is the compound word… देवदासः । विग्रह is when you break it up into its components….. देवस्य दासः ।

Naturally, it is with time that you will figure out in which combinations these work out, for example दासदेवः would not be correct. And it is with time that you will figure out which words can be made a समास of. For example, वनप्राप्तः is allowed and NOT वनप्राप्तवान् । Not to worry. In this case at least …Time will wait for the Sanskrit enthusiast!

<u>Note:</u>

This lesson is to help you figure out what समास words mean whenever you come across them in your course of reading. You also now have the wherewithal to form your own combination words intelligently.
Another thing to remember is that people are all made differently. Many a time you will find that someone may have formed a समास in one way and you may prefer another. Both may be correct. So just relax and enjoy learning something new.

समास can be divided into 6 classes according to the sense that they convey when dissolved.

द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ।
तत्पुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ।।

For our convenience, I have divided them into 9 groups. I have been better able to retain the information with a wider classification like that.

© Shri Chitrapur Math

1. अव्ययीभाव: A word which conveys a meaning, is a part of the समास which, after the combination of the two words, becomes an अव्यय।
For example:
add सु to indicate सौभाग्य 'lots of goodness.' सुमङ्गलम् = मङ्गलानां समृद्धिः lots of auspiciousness.

2. तत्पुरुष: In this समास, the second word of the समास is given importance. For example: देवदासः = देवस्य दासः। The first part of the word is simply an apt description of the second. We are talking about the दासः here and not the देवः ।

3. कर्मधारय: In this समास, one word is an adjective of the other. It is a part of the तत्पुरुषः, but we shall list it separately for convenience's sake. For example: नीलोत्पलम् = नीलम् उत्पलम् ।

4. द्विगु: In this समास, which is a part of the कर्मधारयः, the first word is a number; how many in a collection of things. For example : पञ्चवटी = पञ्चानां वटानां समाहारः ।

5. द्वन्द्वः Be sure to look out for the च between words in the विग्रहः of this समासः!!! For example: हरिहरगुरवः/हरिगुरुहराः =हरिश्च हरश्च गुरुश्च ।

6. बहुव्रीहिः When two words are put together to imply something totally different, बहुव्रीहिः is what you see. For example: चन्द्रमौलिः = चन्द्रः मौलौ यस्य सः । Here, we are neither giving importance to the moon or to the forehead but the Person who is adorned so: Shiva.

7. अलुक्समासः is not really a different समासः । Whenever, two words are put together and the विभक्ति of the first word remains intact,

© Shri Chitrapur Math

then समासः takes place. Depending on the समासः itself, it can be any of the above समासः s. For example: युधिष्ठिरः = युधि स्थिरः ।

8. नञ्समासः is not really a different समासः । Whenever you wish to convey 'the absence' of something, this समासः is used. For example: अविघ्नः = न विघ्नः ।

9. उपपदसमासः see how the noun is described here.. अभयङ्करः = अभयं करोति इति ।

समासः is a vast topic. Sorry, I made a mistake, a **VAST TOPIC**. We need to be practical about such things. We can't handle it all at this stage. Let's go over a few details to help us decode what we may most often come across. A tabular column will help.

1. अव्ययीभावसमासः ।

You will recognize the अव्ययीभावसमासः in words

1. Where the first part of the word is an अव्यय or a निपात (निपाताः are particles which possess no gender and number and the case termination after which is dropped or elided. For example चादयः (च and others) and प्रादयः (प्र and others).
2. The second part of the word is a noun (सञ्ज्ञा).
3. The combined word is an अव्यय and is नपुं. एकवचनम् ।
4. The combined word समस्तपदम् is different from the विग्रहः, because the conveys a अव्यय special meaning to the noun.

Addition of अव्यय to mean	समस्तपदम्	विग्रहः
अधि in, on	अधिहरि	हरौ इति

© Shri Chitrapur Math

उप closeness	उपकृष्णम्	कृष्णस्य समीपम्
निस् or निर् absence	निर्जनम्	जनानाम् अभाव:
अनु behind/ following	अनुरथम्	रथस्य पश्चात्
प्रति every	प्रतिदिनम्	दिनं दिनम्
यथा in that manner	यथाशक्ति no spelling error here. There is no visarga. All these words are अव्ययs remember?	शक्तिमनतिक्रम्य
स with/ resembling	सजनकम्	जनकेन सह /जनकस्य सादृश्यम्
आ beyond / upto	आहिमालयम् आमुक्ति आबालवृद्धम्	आ हिमालयात् (चीनदेश:) आ मुक्ते: (मुक्ति तक, मुक्ति के पूर्व) a life span (!!)
बहि: outside	बहिर्ग्रामम्	ग्रामात् बहि:
अनु near/ towards	अनुकूलम्	towards the bank
प्रति a) away from (opposite of the meaning in the above row) b) repetition	प्रतिकूलम् प्रतिदिनम्	against the bank दिने दिने
सु abundance, prosperity	सुमद्रम्	मद्राणां समृद्धि:
दुर् adversity, poverty	दुर्यवनम्	यवनानां व्यृद्धि:

© Shri Chitrapur Math

अति destruction, end of	अतिहिमम्	हिमस्य अत्ययः
अति inappropriate	अतिनिद्रम्	निद्रा सम्प्रति न युज्यते
इति utterance of sound	इति हरि	हरिशब्दस्य प्रकाशः
आ a) starting from b) uptil	a) आजन्म b) आमरणम्	a) जन्मनः आरभ्य b) मरणपर्यन्तम्

2. तत्पुरुषसमासः ।

तत्पुरुषसमासः is that समासः wherein the first word-part's विभक्ति-प्रत्यय is dropped. Depending on which विभक्ति-प्रत्यय that first part would have taken if broken into it's विग्रहः, the तत्पुरुषसमासः is given that particular name. For example: द्वितीयातत्पुरुषः ।

Go over the short explanation of तत्पुरुषसमासः at the very beginning of this lesson.

Note: The word तत्पुरुषः itself will help you remember what समासः this involves. तस्य पुरुषः = तत्पुरुषः !!

© Shri Chitrapur Math

	समस्तपदम्	विग्रहः
द्वितीयातत्पुरुषः	शरणागतः	शरणम् आगतः
	दुःखातीतः	दुःखम् अतीतः
	कृष्णाश्रितः	कृष्णं आश्रितः
	ग्रामप्राप्तः	ग्रामं प्राप्तः
	शोकपतितः	शोकं पतितः
	मेघात्यस्तः	मेघम् अत्यस्तः
	भयमापन्नः	भयम् आपन्नः
	ग्रामगमी	ग्रामं गमी
	अन्नबुभुक्षुः	अन्नं बुभुक्षुः

© Shri Chitrapur Math

तृतीयातत्पुरुषः	बाणाहतः	बाणेन आहतः
	खड्गहतः	खड्गेन हतः
	शिवात्रातः	शिवया त्रातः
	शिवत्रातः	शिवेन त्रातः
	विद्याहीनः	विद्यया हीनः
	ज्ञानशून्यः	ज्ञानेन शून्यः
	मातृसदृशः	मात्रा सदृशः
	पितृतुल्यः	पित्रा तुल्यः
	हरित्रातः	हरिणा त्रातः
	तत्कृतम्	तेन कृतम्
	कालिदासरचितम्	कालिदासेन रचितम्
	मासपूर्वः	मासेन पूर्वः
	भ्रातृसमः	भ्रात्रा समः
	धान्योनम्	धान्येन ऊनम्
	धान्येविकलम्	धान्येन विकलम्
	वाक्कलहः	वाचा कलहः
	आचारकुशलः	आचारेण कुशलः
	शर्करामिश्रम्	शर्करया मिश्रम्
	गुडयुक्तम्	गुडेन युक्तम्
	कुट्टनश्लक्षणम्	कुट्टनेन श्लक्षणम्
	मासावरः	मासेन अवरः

And that is the sole reason why you cannot have दण्डताडितवान् as a तृतीया तत्पुरुषः । ताडितवान् is a Present active participle and doesn't fit with the rules stated above. Instead, you may have a दण्डताडितः । Gottit?

© Shri Chitrapur Math

	समस्तपदम्	विग्रहः
चतुर्थीतत्पुरुषः	कुण्डलहिरण्यम्	कुण्डलाय हिरण्यम्
	यूपदारु	यूपाय दारु
	कुम्भमृत्तिका	कुम्भाय मृत्तिका
	द्विजार्थः for eg: सूपः	द्विजाय अयम्
	छात्रार्था for eg: यवागूः	छात्राय इयम्
	शिश्वर्थम् for eg: दुग्धम्	शिशवे इदम्
	भूतबलिः	भूतेभ्यो बलिः
	गोहितम्	गवे हितम्

Note:
The compound गुरुदक्षिणा cannot be separated into गुरवे दक्षिण । The विग्रहः has to be गुरोः दक्षिणा ।

© Shri Chitrapur Math

	समस्तपदम्	विग्रहः
पञ्चमीतत्पुरुषः	चोरभयम्	चोरात् भयम्
	वृकभीतिः	वृकात् भीतिः
	व्याघ्रभीतः	व्याघ्रात् भीतः
	अयशोभीः	अयशसः भीः
	ग्रामनिर्गतः	ग्रामात् निर्गतः
	अधर्मजुगुप्सुः	अधर्माद् जुगुप्सुः
	स्वर्गपतितः	स्वर्गात् पतितः
	पापमुक्तः	पापात् मुक्तः
Exceptions	अन्तिकादागतः	अन्तिकात् आगतः (अन्तिक)
	दूरादागतः	दूरात् आगतः (दूर)
	स्तोकान्मुक्तः	स्तोकात् मुक्तः (स्तोक)

© Shri Chitrapur Math

	समस्तपदम्	विग्रह:
षष्ठीतत्पुरुष:	राजपुरुष:	राज्ञ: पुरुष:
	देवपूजक:	देवस्य पूजक:
	ईश्वरभक्त:	ईश्वरस्य भक्त:
	देवालय:	देवस्य आलय:
	सर्वमहान्	सर्वेषां महत्तर:
	सर्वश्वेत:	सर्वेषां श्वेततर:
Exceptions	-	अन्नस्य पाचक: (अक प्रत्यय:)
	-	धनस्य हर्ता (तृच् प्रत्यय:)
	-	जगत: स्रष्टा (तृच् प्रत्यय:)
	-	घटस्य कर्ता (तृच् प्रत्यय:)
	-	ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् (तव्य प्रत्यय:)
	-	ब्राह्मणस्य कृत्वा (अव्यय)
	-	राज्ञां पूजित: (क्त प्रत्यय: added to पूज्)

सप्तमीतत्पुरुष:	वीणाप्रवीण:	वीणायां प्रवीण:
	वेदपण्डित:	वेदे पण्डित:
	काव्यकुशल:	काव्ये कुशल:
	शास्त्रनिपुण:	शास्त्रेषु निपुण:
	कार्यचपल:	कार्ये चपल:
	जललीन:	जले लीन:
	जलमग्न:	जले मग्न:
	कार्यचतुर:	कार्ये चतुर:
	स्थालीपक्व:	स्थाल्यां पक्व:

© Shri Chitrapur Math

	समस्तपदम्	विग्रह:
प्रादि तत्पुरुष	प्राचार्य:	प्रगत: आचार्य:
	प्रपितामह:	प्रगत: पितामह:
	अतिमर्याद:	अतिक्रान्त: मर्यादम्
	प्रत्यक्ष:	प्रतिगत: अक्षम्
	उद्वेल:	उद्गत: वेलाम्
	निर्गृह:	निर्गत: गृहात्

3. कर्मधारयसमास: ।

This one is really simple. Whenever two words, one which is an adjective of the other, are combined, you have a कर्मधारयसमास: । So you will have a combination of a विशेषण and a विशेष्य, an उपमान and an उपमेय । Since one is a विशेषण of the other, naturally, when a विग्रह: is formed, both the words will be in the same विभक्ति:।

You may see the words च असौ, इव, एव, in the विग्रह: to reinforce the relationship between the two words.
सु meaning "beautiful/ good" and कु (कुत्सित) meaning "bad" are added to words to form a कर्मधारयसमास:।

Note:
Why has this particular समास: been called कर्मधारय:? Simple.
Let's look at an example... नीलोत्पलम् । उत्पलं नीलवर्णं धारयति । नीलं becomes the object in the sentence.
Similarly, गुरुदेव: । गुरु: देवस्य पदं धारयति । Alternatively it could be: देव: गुरो: रूपं धारयति । If you look at the examples in the tabular column, you'll begin to see how one of the words "becomes" the object of the other.
Even if that may not be an authentic explanation, why must we reject it if it helps us remember what the कर्मधारयसमास: is?!!

© Shri Chitrapur Math

कर्मधारयसमास:	समस्तपदम्	विग्रह:
	महादेव:	महान् च असौ देव:
	कृष्णसर्प:	कृष्ण: सर्प:
	नीलोत्पलम्	नीलम् उत्पलम्
	दीर्घरज्जु:	दीर्घा रज्जु:
	कुसुमकोमलम्	कुसुमम् इव कोमलम्
	चन्द्रमुखम्	चन्द्र इव मुखम्
	मुखपद्मम्	मुखं पद्मम् इव
	मुखकमलम्	मुखं कमलम् इव
	पुरुषसिंह:	पुरुष: सिंह: इव
	कृष्णश्वेत:	कृष्णश्च श्वेतश्च (both are adjectives)
	स्नातानुलिप्त:	स्नातश्च अनुलिप्तश्च (क्त प्रत्ययान्त विशेषणs)
	चराचरम्	चरञ्च अचरञ्च (opposites)
	गुरुदेव:	गुरु: एव देव:
	विद्याधनम्	विद्या एव धनम्
	तपोधनम्	तप: एव धनम्
	वेदसम्पत्	वेद: एव सम्पत्
	अयोध्यानगरी	अयोध्या इति नगरी
	आम्रवृक्ष:	आम्र: इति वृक्ष:
	कुपुत्र:	कुत्सित: पुत्र:
	कुमाता	कुत्सिता माता
	सुपुरुष:	शोभन: पुरुष:
	सुजन:	शोभन: जन:
	स्वागतम्	शोभनम् आगतम्

© Shri Chitrapur Math

4. द्विगुसमासः ।

समास with numbers!! Just the examples themselves will help you figure out what is what!

द्विगुसमासः	समस्तपदम्	विग्रहः
	पञ्चगवम्	पञ्चानां गवां समाहारः
	पञ्चपात्रम्	पञ्चानां पात्राणां समाहारः
	त्रिभुवनम्	त्रयाणां भुवनानां समाहारः
	चतुर्युगम् /चतुर्युगी	चतुर्णां युगानां समाहारः
	सप्ताहः	सप्तानाम् अह्नां समाहारः
	नवरात्रम् / नवरात्री	नवानां रात्रीणां समाहारः
	त्रिलोकी	त्रयाणां लोकानां समाहारः (अकारान्त – लोक – केवलं स्त्रीलिङ्गे)
	पञ्चमूली	पञ्चानां मूलानां समाहारः (अकारान्त – मूल – केवलं स्त्रीलिङ्गे)
	पञ्चवटी	पञ्चानां वटानां समाहारः (अकारान्त – वट – केवलं स्त्रीलिङ्गे)
	शताब्दी	शतानाम् अब्दानां समाहारः
	षाण्मातुरः	षण्णां मात`णाम् अपत्यम्
	द्वैमातुरः	द्वयोः मात्रोः अपत्यम्
	पञ्चगवधनः	पञ्च गावः धनं यस्य सः
	पञ्चखट्वी / पञ्चखट्वम्	पञ्चानां खट्वानां समाहारः (आकारान्त – खट्वा)

© Shri Chitrapur Math

5. द्वन्द्वसमासः ।

Just take a look at the examples. Easy.

Between every word, be sure to add the च . A compound of two words will be dual and a compound of more than two will be in the plural. A point to be noted is that words beginning with a vowel and words ending in अकारान्त should come first.

समस्तपदम्	विग्रहः
हरिहरौ	हरिश्च हरश्च (इकारान्त words before अकारान्त)
ईशकृष्णौ	ईशश्च कृष्णश्च
अश्वरथेन्द्राः / इन्द्राश्वरथाः	अश्वश्च रथश्च इन्द्रश्च
शिवकेशवौ	शिवश्च केशवश्च
ग्रीष्मवसन्तौ	ग्रीष्मश्च वसन्तश्च
हेमन्तशिशिरवसन्ताः	हेमन्तश्च शिशिरश्च वसन्तश्च
मातापितरौ	माता च पिता च
पाणिपादम्	पाणी च पादौ च एतेषां समाहारः
रथिकाश्वारोहम्	रथिकाश्च अश्वारोहाश्च एतेषां समाहारः
काकोलूकम्	काकश्च उलूकश्च अनयोः समाहारः
पुत्रपौत्रम्	पुत्रश्च पौत्रश्च अनयोः समाहारः
दासीदासम्	दासी च दासश्च अनयोः समाहारः
पुत्रपौत्रम्	पुत्रश्च पौत्रश्च अनयोः समाहारः

एकाशेषः a part of the द्वन्द्वसमासः ।

© Shri Chitrapur Math

When similar things are put together and the entire compound is described by just one of the words, either in the dual or plural, एकाशेष: is seen.

समस्तपदम्	विग्रह:
वृक्षौ	वृक्षश्च वृक्षश्च
पितरौ	माता च पिता च
भ्रातरौ	भ्राता च स्वसा च
पुत्रौ	पुत्रश्च दुहिता च
हंसौ	हंसश्च हंसी च
तौ	स च रामश्च
यौ	स च यश्च
भवन्त:	भवन्तश्च भवत्यश्च
वयम्	यूयं च वयं च
रामौ	रामश्च रामश्च

6. बहुव्रीहि:

Read our simple explanation again of this particular समास: (given at the beginning of the lesson) then let's move on. You'll find either both the words of the विग्रह: in the same विभक्ति: or they may be in different विभक्ति:s.

Since we are talking about someone else altogether, you need to describe the compound by adding a यं स:, येन स:, यस्या: सा and the like.

In other cases you'll see compounds formed by a combination of सह with the तृतीया विभक्ति:।

© Shri Chitrapur Math

Note:
The word बहुव्रीहिः itself means "a person who has plenty of rice". In other words, a wealthy man. A long time ago, parents would give their daughter in marriage to Mr. बहुव्रीहिः, who would have the capacity to look after their child well. It won't be difficult now to connect this word to what the समासः implies.

	समस्तपदम्	विग्रहः
same विभक्तिः		
	प्राप्तोदकः	प्राप्तम् उदकं यं सः
	हतशत्रुः (राजा)	हताः शत्रवः येन सः
	कृतभोजनः	कृतं भोजनं येन सः
	अधीतकाव्या	अधीतं काव्यं यया सा
	धृतपुष्पा	धृतानि पुष्पाणि यया सा
	दत्तभोजनम् (भिक्षुकः)	दत्तं भोजनं यस्मै सः
	उद्धतौदना (स्थाली)	उद्धतः ओदनः यस्याः सा
	पतितपर्णः (वृक्षः)	पतितानि पर्णानि यस्मात् सः
	गलितपुष्पा (लता)	गलितानि पुष्पाणि यस्याः सा
	रूपवद्भार्यः	रूपवती भार्या यस्य सः
	गङ्गाभार्यः	गङ्गा भार्या यस्य सः
	दृढाभक्तिः	दृढा भक्तिः यस्य सः
	similarly : पीतम्बरः, दशाननः, चतुराननः, चतुर्मुखः, पद्मयोनिः	
	वीरपुरुषः (ग्रामः)	वीराः पुरुषाः यस्मिन् सः
Different		

© Shri Chitrapur Math

विभक्तिःs .		
	गदापाणिः	गदा पाणौ यस्य सः
	गडुकण्ठः	गडुः कण्ठे यस्य सः
	भालचन्द्रः	भाले चन्द्रः यस्य सः
	चन्द्रमौलिः	चन्द्रः मौलौ यस्य सः
	विषकण्ठः	विषं कण्ठे यस्य सः
	कण्ठेकालः	कण्ठे कालः यस्य सः
with सह	सपुत्रः / सहपुत्रः	पुत्रेण सह वर्तते इति (पुत्रेण सहितः)
	सकुटुम्बः / सहकुटुम्बः	कुटुम्बेन सह वर्तते इति
	सकर्मकः	कर्मणा सह वर्तते इति
	सलोमकः	लोम्ना सह वर्तते इति
	महायशस्कः / महायशाः	महत् यशः यस्य सः (कप् is added because no other rule is applied to यशस् when forming the compound)
	उदात्तमनस्कः / उदात्तमनाः	उदात्तं मनः यस्य सः (कप् is added because no other rule is applied to मनस् when forming the compound)
कप् is also added when the last word is a ऋकारान्त in any gender, or is an ईकारान्त or ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग word	ईश्वरकर्तृकः	ईश्वरः कर्ता यस्य सः (ऋकारान्त पु.)
	सुशीलमातृकः	सुशीला माता यस्य सः (ऋकारान्त स्त्री.)
	अन्नधातृकः	अन्नं धातृ यस्य सः (ऋकारान्त नपु.)

© Shri Chitrapur Math

	सुन्दरवधूकः	सुन्दरी वधूः यस्य सः (ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग)
	रूपवत्स्त्रीकः	रूपवती स्त्री यस्य सः (ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग)

6. अलुक् समासः।

In cases where the विभक्ति remains in the समस्तपदम् , अलुक् समासः is seen. It can be any of the ones that we have studied in detail.

समस्तपदम्	विग्रहः	
युधिष्ठिरः	युधि स्थिरः	सप्तमीतत्पुरुषः
दुरादागतः	दुरात् आगतः	पञ्चमीतत्पुरुषः
दास्याःपुत्रः	दास्याः पुत्रः	षष्ठीतत्पुरुषः
गेहेशूरः	गेहे शूरः	सप्तमीतत्पुरुषः
परस्मैपदम्	परस्मै पदम्	चतुर्थीतत्पुरुषः
आत्मनेपदम्	आत्मने पदम्	चतुर्थीतत्पुरुषः
कण्ठेकालः	कण्ठे कालः	व्यधिकरणबहुव्रीहि
वनेचरः	वने चरः	उपपदसमासः

8. नञ्समासः ।

Add an अ if it is followed by a व्यञ्जनम् and an अन if followed by a स्वरः ।

समस्तपदम्	विग्रहः	अर्थ
असन्देहः	न सन्देहः	
अविघ्नः	न विघ्नः	
अनश्वः	न अश्वः	
अनागमनम्	न आगमनम्	

© Shri Chitrapur Math

अविवाद:	न विवाद:	
अपटु:	न पटु:	
अनुपलब्धि:	न उपलब्धि:	
अपन्था: / अपन्थम्	न पन्था:	
अपुत्र:	अविद्यमान: पुत्र: यस्य स:	
अनपत्य:	अविद्यमानम् अपत्यं यस्य स:	
अपुत्रीक:	अविद्यमाना पुत्री यस्य स:	
अप्रजा:	अविद्यमान: प्रजा यस्य स:	
अमेधा:	अविद्यमाना मेधा यस्य स:	
असहाय:	न विद्यते सहाय: यस्य स:	
अनपत्या	न विद्यते अपत्यं यस्या: सा	
अनृण:	न अस्ति ऋणं यस्य स:	

9. उपपदसमास:

This is a समास: with उपपदs. Here the word उपपद stands for any noun.

समस्तपदम्	विग्रह:	अर्थ
कुम्भकार:	कुम्भं करोति इति	
निशाकर:	निशां करोति इति	
तुन्दपरिमृज:	तुन्दं परिमार्ष्टि इति	
उष्णभोजी	उष्णं भुङ्क्ते इति	
सोमयाजी	सोमेन इष्टवान् इति	
शास्त्रकृत् / शास्त्रकार:	शास्त्रं करोति इति	
भाष्यकृत् / भाष्यकार:	भाष्यं करोति इति	
प्रियंवद:	प्रियं वदति इति	

© Shri Chitrapur Math

भयङ्करः	भयं करोति इति	
वंशवदः	वंशं वदति इति	
अभयङ्करः	अभयं करोति इति	
धनदः	धनं ददाति इति	
सामगः	साम गायति इति	
पण्डितंमन्यः/ पण्डितंमानी	पण्डितम् (आत्मानं) मन्यते इति ।	

Worksheets.

Just try and understand this:

समास भगवद्गीता द्वादशोध्यायः

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

१) न क्षरम् - अक्षरम् । (नञ् तत्पुरुष)

२) न व्यक्तम् - अव्यक्तम् । (नञ् तत्पुरुष)

३) योगे वित्तमाः - योगवित्तमाः । (सप्तमी तत्पुरुष)

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

१) समा बुद्धिः येषां ते - समबुद्धयः । (बहुव्रीहि)

२) सर्वेभ्यः हितम् - सर्वहितम्, तस्मिन् - सर्वभूतहिते । (चतुर्थी तत्पुरुष)

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

१) मम योगम् मद्योगम् । (षष्ठी तत्पुरुष)

मद्योगम् आश्रितः मद्योगमाश्रितः । (द्वितीया तत्पुरुष)

२) सर्वाणि कर्माणि - सर्वकर्माणि । (कर्मधारय)

© Shri Chitrapur Math

सर्वकर्माणां फलानि - सर्वकर्मफलानि । (षष्ठी तत्पुरुष)
सर्वकर्मफलानां त्यागः - सर्वकर्मफलत्यागः, तम् - सर्वकर्मफलत्यागम् । (षष्ठी तत्पुरुष)

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥
१) सर्वे भूताः - सर्वभूताः, तेषाम् - सर्वभूतानाम् । (कर्मधारय)
२) निगर्तं ममत्वं यस्मात् सः - निर्ममः । (प्रादि बहुव्रीहि)
३) निर्गतः अहङ्कारः यस्मात् सः - निरहङ्कारः । (प्रादि बहुव्रीहि)
४) दुःखं च सुखं च – दुःखसुखे । (द्वन्द्व)
समः दुःखसुखयोः यः सः - समदुःखसुखः । (बहुव्रीहि)

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढ़निश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥
१) दृढ़ः निश्चयः - दृढ़निश्चयः । (कर्मधारय)
दृढ़निश्चयः यस्य सः - दृढ़निश्चयः । (बहुव्रीहि)
२) मनः च बुद्धिः - मनोबुद्धी । (द्वन्द्व)
अर्पितं मनोबुद्धी येन सः - अर्पितमनोबुद्धिः । (बहुव्रीहि)

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥
१) हर्षः च अमर्षः च भयं च उद्वेगः च - हर्षामर्षभयोद्वेगाः । (द्वन्द्व)
हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तः यः सः - हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्ताः । (बहुव्रीहि)

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥
१) न विद्यते अपेक्षा यस्मिन् सः - अनपेक्षः । (बहुव्रीहि)
२) गता व्यथा यस्मात् सः - गतव्यथः । (बहुव्रीहि)

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

© Shri Chitrapur Math

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥
१) शुभं च अशुभं च – शुभाशुभे । (द्वन्द्व)
शुभाशुभयोः परित्यागी यः सः - शुभाशुभपरित्यागी । (बहुव्रीहि)

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥
१) मानः च अपमानः च – मानापमानौ, तयोः - मानापमानयोः । (द्वन्द्व)
२) शीतं च उष्णं च सुखं च दुःखं च - शीतोष्णसुखदुःखानि, तेषु - शीतोष्णसुखदुःखेषु । (द्वन्द्व)
३) सङ्गं विवर्जितं येन सः - सङ्गविवर्जितः । (बहुव्रीहि)

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥
१) स्थिरा मतिः यस्य सः - स्थिरमतिः । (बहुव्रीहि)

***

Please do write in case you have any questions regarding this lesson. Hesitate not and thy doubts shall be gone with the wind!

© Shri Chitrapur Math